

نگاهی به پیشینه چندصدساله محله تلگرد در منابع تاریخی و اسناد قدیمی مشهد

مزرعه‌ای اشکانی در قلب ارض اقدس

و آن را متعلق به دوره اشکانی دانست.

درباره نام تلگرد و اینکه چرا این مزرعه را به این نام می‌شناختند، نیز حرف‌وحديث زياد است و البته هيچ‌کدام از دعاوی، قابل اتکا نیست. نام «تیرگرد»، به عنوان حد شرقی مزرعه قدیمی «محراب‌خان»، در وقف‌نامه این مزرعه که در سال ۱۱۲۰قمری(۱۰۸۷خورشیدی) به رشته تحریر درآمده است، دیده می‌شود و از همین رو، می‌توان برای تاریخ تلگرد، پیشینه‌مستندی‌بالغ‌بر۳۱۵سال درنظر گرفت. با این حال اسناد ادوار بعد، اشاره مختصری به نام مزرعه تلگرد می‌کنند و حتی در «کتابچه تبادکان(جغرافیا و نفوس خراسان در عصر ناصری، تصحیح و تحقیق: رضا نقدی) که آبادی‌ها و مزارع فعال عصر ناصرالدین‌شاه قاجار

را گزارش کرده است، اثری از تلگرد نیست؛ هرچند در آن از مزرعه «نیزه» که در مجاورت تلگرد قرار داشت، سخن به میان آمده است؛ مزرعه‌ای با دوازده خانوار جمعیت که‌از «هرات» و «خواف» به این ناحیه مهاجرت کرده و در «نیزه»، سکنا‌گزیده بودند. اما نکته‌ای که شاید از منظر تاریخی کمتر به آن توجه شده باشد، قرار داشتن تقریبی تلگرد در مسیر دروازه قدیمی و اسرارآمیز «میرعلی آمو» یا در زبان محاوره‌ای مشهدی، «میرعلیمون» است. امین‌احمد رازی(درگذشته به سال ۱۰۱۰قمری) در کتاب «هفت‌اقلیم» که روایتی به‌هم‌ریخته و ناقص از شرایط و وضعیت جغرافیایی و تاریخی مناطق مختلف ایران به‌دست می‌دهد، در توضیح درباره شهر «مشهد مقدس» می‌نویسد: «در جوار شهر،

مزار فیض آثار میرعلی آموست که هرکس وز آن مرقد سگندبه دروغ خورد، البته‌هلاک‌گردد». تاجایی‌که می‌دانیم، این مزار درامتداد دروازه‌ای به‌همین نام، در شمال شرقی مشهد و در مسیر جاده مزارع شادکن، محراب‌خان، تلگرد ونیزه‌قرار داشته‌است. اینکه آیا مزرعه تلگرد در مجاورت این مزار قدیمی قرار داشته‌است یا نه، ابداً معلوم ومشخص نیست، اما می‌توان صحت این ادعا را محتمل دانست که مزار میرعلی آمو، جایی در نزدیکی مزرعه تلگرد، قرار داشته‌است که امروز مکان آن بر ما معلوم نیست.

مزار فیض آثار میرعلی آموست که هرکس وز آن مرقد سگندبه دروغ خورد، البته‌هلاک‌گردد». تاجایی‌که می‌دانیم، این مزار درامتداد دروازه‌ای به‌همین نام، در شمال شرقی مشهد و در مسیر جاده مزارع شادکن، محراب‌خان، تلگرد ونیزه‌قرار داشته‌است. اینکه آیا مزرعه تلگرد در مجاورت این مزار قدیمی قرار داشته‌است یا نه، ابداً معلوم ومشخص نیست، اما می‌توان صحت این ادعا را محتمل دانست که مزار میرعلی آمو، جایی در نزدیکی مزرعه تلگرد، قرار داشته‌است که امروز مکان آن بر ما معلوم نیست.

قنات نوکا ریز، تخریب کارخانه گچ و تعرض به اراضی مزرعه سرچشمه د وین» در مجموعه سندهای مرکز اسناد آستان قدس رضوی به چشم می‌خورد که در سال ۱۳۴۴ خورشیدی، شدت و حدت بیشتری می‌یابد.

(سند شماره۲۲۰۰۹۰ مرکز اسناد

آستان قدس رضوی). با این حال به

نظر می‌رسد که بخشی از تقابل و درگیری،

ناشی از فعالیت‌های سیاسی طاهر احمدزاده بوده

است که چندبار باعث بازداشت و زندانی شدن وی شد. تلگرد به‌تدریج در اواخر دهه ۱۳۴۰ خورشیدی، با اضافه شدن اراضی کوی طلاب به بافت شهر مشهد، به‌صورت منطقه مسکونی درآمد و در حدود یک دهه بعد، ویژگی‌های محیط روستایی خود را از دست داد، با این حال زمین‌های زراعی آن تا چند دهه بعد فعال ماند و محل کشت محصولات مختلفی بود.

تحولات اساسی در تلگرد معاصر

گفتیم که احتمالاً نخستین ساکنان تلگرد در دوره معاصر، یعنی در ۱۰۰سال گذشته، کارگران کشاورزی بودند که برای فعالیت بر روی زمین‌های زراعی این مزرعه قدیمی به تلگرد می‌آمدند. سکونت این افراد در «قلعه تلگرد»، نخستین گام در مسیر ایجاد تحول جمعیتی منطقه بود. طوولی نکشید که ساکنان مزرعه، با پسوند «تلگردی» شناخته شدند؛ البته به‌دلیل تشابه اسمی مزرعه تلگرد با روستایی به همین نام، از توابع «قلندرآباد»، فریمان، احتمالاً نتوان همه افرادی را که نام خانوادگی آن‌ها پسوند تلگردی دارد، از اهالی این مزرعه قدیمی دانست.

یکی از تحولات مهم در ساختار جمعیتی و اقتصادی تلگرد، در نیم‌قرن اخیر، با شروع کاشت «جارو» بر روی اراضی این ناحیه و توسعه صنعت جاروبافی آغاز شد. طبق گفته برخی سال‌خوردگان محلی، بذر جارو را نخستین بار از عشق‌آباد شوروی به تلگرد آوردند و کاشتند و چون بازدهی خوبی داشت، رغبت مردم منطقه را برای ورود به صنعت جاروبافی افزایش داد. به این ترتیب، تلگرد به قلب جاروبافی مشهد -و به ادعای برخی اهالی آن، به قلب جاروبافی خراسان و حتی ایران- تبدیل شد. این موضوع در ایجاد کانون‌های جمعیتی جدید و ساخت زیرساخت‌های مورد نیاز منطقه، مانند حمام، درمانگاه، مدرسه و... مؤثر بود. در دهه‌های اخیر، به همت روان شاد حاج‌عبدالحسین بهمن، بیمارستان ۲۲ بهمن در نزدیکی محل قلعه قدیمی تلگرد بنا شد. این بیمارستان در سال ۱۳۷۹ خورشیدی به دانشگاه آزاد اسلامی مشهد واگذار شد، اما همچنان ماهیت خیریه خود را حفظ کرده‌است.

مرضیه ترابی

در میان آبادی‌ها و مزارع شمال باروی قدیم مشهد که در قرن اخیر به محدوده این شهر پیوسته‌اند، «تلگرد» نامی شناخته‌شده و مشهور است؛ مزرعه‌ای که روزگاری رونق فراوان داشت و اراضی آن به‌دلیل خاک مناسب و آب کافی، محل کشت انواع محصول کشاورزی، از گندم و جو گرفته تا هندوانه، طالبی و خربزه بود. مهدی سیدی در کتاب «نگاهی به جغرافیای تاریخی شهر مشهد» به اختصاص سرگذشت تلگرد ا‌مرور کرده و معتقد است که این مزرعه قدیمی، در گذشته روستایی آباد به نام «تیرگرد» بوده است؛ روستایی که با استناد به نام آن، شاید بتوان قدمتی طولانی برایش فرض کرد

تلگرد به روایت اسناد

بخش‌هایی از تلگرد به‌عنوان موقوفه آستان قدس رضوی، دست‌کم از دوره قاجاریه به این سو، شهرت داشت و شناخته‌شده بود. نگارنده با وجود تلاش فراوان، نتوانست در متن وقف‌نامه‌های دردسترس، نشانی از تلگرد بیابد. با این حال، در محتوای برخی سندهای موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مدارکی درباره فعالیت مستأجران در مزرعه تلگرد به چشم می‌خورد؛ مثلاً سند شماره۱۰۱۱۳۰(متعلق به سال ۱۳۳۷قمری/ ۱۲۹۷خورشیدی) نشان می‌دهد که در این سال، بخشی از املاک تلگرد در اختیار مستشار السلطنه بوده است. تاجایی‌که می‌دانیم، احمدخان مشایخی، مشهور به مستشار السلطنه، اصالتاً تبریزی بود و بعد از اتمام تحصیلات، به وزارت داخله راه یافت و مدتی را در دستگاه قوام‌الدوله، والی اصفهان، سپری کرد. مستشار السلطنه مدتی حاکم بروجرد بود و بعدها به مجلس راه یافت و با آیت‌... سید حسن مدرس، پیوستگی و همراهی داشت.

احمدخان مشایخی در سال ۱۳۴۸ خورشیدی در تهران درگذشت. ثبت نام او در ردیف مستأجران مزرعه تلگرد، کمی عجیب به نظر می‌رسد، اما تاجایی‌که به تاریخ سند مربوط می‌شود، فرد دیگری را نمی‌توان جایگزین احمدخان مشایخی کرد.

دیگر اسنادی که در آن‌ها نامی از مزرعه تلگرد برده شده است، مربوط به دوره پهلوی است. به‌عنوان نمونه می‌توان از سند شماره ۱۹۵۷۰۵ نگارش یافته در سال ۱۳۰۹ خورشیدی(یاد کرد که مربوط به گزارش «تجاوز به اراضی شادکن و تلگرد توسط حاج‌علی اکبر کاویانی» و تقاضای «پیگیری تحدید حدود اراضی» ازسوی نماینده آستان قدس رضوی، یعنی میرزاعلی‌نواب احتشام‌رضوی است؛ فردی که برخی مورخان، وی را نفر دوم قیام مسجد گوهرشاد می‌دانند و پدر همسر شهید نواب صفوی بوده است.

مطالعه اسناد موجود نشان می‌دهد که قنات تلگرد، یکی از قنات‌های پرآب منطقه شمال مشهد بوده است؛ تاجایی‌که حتی در زمان احداث منازل مسکونی در این منطقه، این دغدغه وجود داشت که آب قنات از تعرض عموم و استفاده اختصاصی، مصون نماند. (سند ۷۶۳۶۱ در مرکز اسناد آستان قدس رضوی).

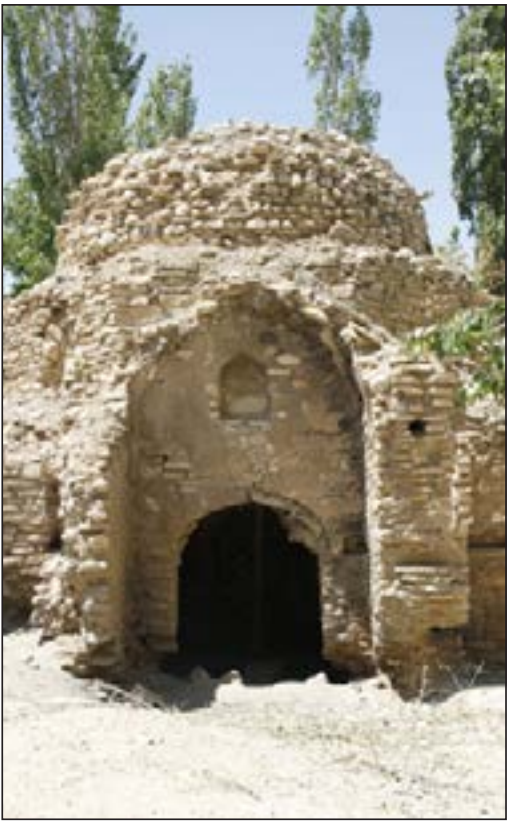
نشانی از استاد محمدتقی شریعتی در تلگرد

به دلیل نبود اسناد دردسترس، دقیقاً نمی‌دانیم که مزرعه تلگرد چه زمانی از اجاره مستشار السلطنه خارج شده است اما آنچه قطعی به نظر می‌رسد، اجاره بخش‌هایی از این مزرعه به محمود احمدزاده هروی است؛ مردی اصالتاً افغانستانی که اواخر دوره قاجار به ایران مهاجرت کرده بود و در میان مهاجران افغانستانی مقیم مشهد، اعتبار و موقعیت خاصی داشت، آن‌گونه که وقتی امان‌...خان، پادشاه افغانستان، در سفر به ایران وارد مشهد شد، به خانه محمود احمدزاده رفت و شبی را میهمان

خراسان‌نامه

احیای گنبد کلیدر

بنای تاریخی کلیدر پاک‌سازی شد تا در آینده بازسازی شود

هادی دقیقاً نام کلیدر برای همه ایرانی‌ها با ادبیات داستانی و رمان معروف محمود دولت‌آبادی گره خورده است، اما تاریخ این روستای کوهپایه‌ای بینالود، جدا از داستان عشق تراژیک این رمان، یادگارهایی دارد که حالا یکی از آن‌ها پاک‌سازی شده است تا مرمت شود. پاک‌سازی گنبد کلیدر خبر خوبی است که می‌تواند تاریخ این روستای قدیمی را زنده کند. روستای کلیدر، از توابع بخش سروایت شهرستان نیشابور، در اوایل جاده قوچان به سبزوار قرار گرفته است. کلیدر درست چسبیده به منطقه حفاظت‌شده و پناهگاه حیات وحش حیدری است؛ همان پناهگاه منحصربه‌فردی که زیستگاه قوچ و میش اورپال است. وقتی از جاده اصلی به روستا می‌رسیم، در آن سوی رود و تقریباً در میانه روستا، گنبدی تاریخی قرار دارد که شواهد می‌گوید در سده‌های هشتم و نهم قمری و هم‌زمان با دوره ایلخانی و تیموری ساخته شده است. گنبد یا بقعه کلیدر سال ۱۳۷۸ در فهرست آثار ملی قرار گرفت و با توجه به آسیب دیدگی‌اش که البته یکی دوبار مرمت شد، رها شده است و به بازسازی نیاز دارد.

● معماری گنبد کلیدر

این بنای سنگی بین اهالی کلیدر به گنبد معروف است، اما در فهرست آثار ملی، گنبد یا بقعه کلیدر ثبت شده است. ورودی اصلی بنا از سمت شرق، ایوانی است که جای یک کتیبه مستطیل شکل بر سردرش خالی است؛ کتیبه‌ای که گم یا دزدیده شده است. گنبد کلیدر، دراصل شکل یک چهارطاقی است با پلان مربع تقریباً چهارمتری است که هر چهار طرفش برای ورود و خروج به بنا راه دارد. طاق ورودی‌ها جناغی است و از داخل به شکل طاق‌نما، ورودی‌های کوچک‌تر تعبیه شده است که قوس آن‌ها کلیل است. نمای خارجی بنا یکپارچه از سنگ است و فرم مربعش در ارتفاع ۳/۵ متری به هشت ضلعی و سپس به دایره گنبد تبدیل شده است. از داخل هم بخش هشت‌ضلعی بنا با چهار فیلیوش (یکی از شیوه‌های گوشه‌سازی برای سه‌کنج دیوارها) تزئین شده است. مصالح این بنا از سنگ‌های صاف شبیه آجر است و ملاط آن هم ماسه‌گچ است که رگه‌هایش در طبیعت کلیدر فراوان دیده می‌شود. در نتیجه، مصالح به‌کاررفته در گنبد کلیدر، همگی بوم‌آورد است. گنبد کلیدر در بافت روستا قرار گرفته است و اطرافش بناهای روستاست. با وجود این، به جز دیوار الحاقی جنوب بنا، تاکنون تغییر خاصی نکرده و اصالتش را همچنان حفظ کرده است. درعین حال، سقف ایوان ورودی و تقریباً نیمی از گنبد بنا تخریب شده است. با همه این‌ها، از روی لچکی‌های باقی‌مانده در بنا چنین برمی‌آید که زیر گنبد، تزئینات مقرنس‌کاری داشته است. در داخل بنا نیز به جز گوشه‌سازی‌های اتصال بنا به گنبد، تزئین خاص دیگری به چشم نمی‌آید.

● از سر کبر قدم بر سر خاک منه

این بنا دراصل آرامگاه است و پیش‌تر نیز در میان این بقعه دو سنگ قبر صندوقی شکل بوده است که اهالی، آن‌ها را متعلق به دو تن از بزرگان ایل بیات می‌دانند. ظاهراً بنا سردابی هم داشته است. تاریخ این سنگ قبرها ۹۰۲ و ۹۱۳ قمری حک شده است. تا قبل از ثبت ملی شدن بنا، یکی از سنگ قبرها دزدیده شده بود، اما سال ۱۳۷۴ کشف وضیط شد و امروزه روان‌ها در موزه کاروان سرای شاه عباسی نیشابور نگهداری می‌شود. این سنگ قبرها تزئینات زیادی دارند و حاشیه آن‌ها به شکلی هنرمندانه با ستون‌نما و مقرنس‌کاری تزئین شده است. همچنین، با خط ثلث و نسخ، اشعاری روی آن‌ها نوشته شده که یکی از آن‌ها به شدت مخدوش و تخریب شده است و بخش بزرگی از نوشته‌های رویش خوانده نمی‌شود. روی یکی از آن‌ها نوشته شده است: «از سر کبر قدم بر سر خاک منه/ زآنکه یک روز تو نیز خاک قدم خواهی شد». همه این‌ها، یعنی سنگ قبرهای تزئین‌شده و بنای گنبداری که به اصلتش می‌گوید با وسواس و هزینه زیاد ساخته شده است، نشان می‌دهد که بقعه کلیدر محل دفن افرادی مهم در منطقه بوده است.

● آینده گنبد کلیدر

روی هم‌رفته گنبد کلیدر از داخل سالم‌تر است. بیرون این بنا و روی سنگ‌ها، لایه‌ای دیگر بوده است که ریخته و بنا را با نمای سنگی عریان کرده است؛ هرچند همین هم امروز زیبایی خاصی دارد. درکل گنبد کلیدر با این شکل و اوصال، جزو بناهای ارزشمند نیشابور و خراسان است که امیدواریم مرمت و بازسازی شود. در این باره با روابط عمومی میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری نیشابور تماس گرفتیم تا از آینده آن مطلع شویم. مجید حلاجی، مدیر روابط عمومی این اداره، به شهرآرا گفت: «نخاله و خاک و مصالحی که در سال‌های پیاپی در این بنا جمع شده بود، از بنا خارج و گنبد کلیدر پاک‌سازی شده است. پیش‌تر نیز دیهاری کلیدر یکی دو بار بنا را مرمت کرده که مورد تأیید میراث فرهنگی است. اکنون عملیات پاک‌سازی بنا را دیهاری و شورای اسلامی روستا و انجمن میراث فرهنگی انجام داده‌اند تا در آینده بنا مرمت شود. این خبر چشم‌انداز این بنای قرن هشتمی را روشن‌تر می‌کند تا بلکه پس از سال‌ها از این بلا تکلیفی و رهاشدگی، خلاص و مکان بهتری برای بازدید شود. کلیدر با توجه به قرار گرفتن در کنار یک منطقه حفاظت‌شده، بهارهایی دیدنی و باطراوت دارد.

شهریار

SHAHIRANNEWS.IR
شنبه
۲۳ دی ۱۴۰۲
شماره ۲۱۳۷

۱۵

تاریخ و هویت